

Hanna Markiewiczowa

JÓZEF STEMLER – DZIAŁACZ OŚWIATOWY II RZECZPOSPOLITEJ

**ЙОЗЕФ СТЕМЛЕР – ОСВІТНІЙ ДІЯЧ
II РЕЧІ ПОСПОЛІТОЇ**

**JÓZEF STEMLER – EDUCATIONAL ACTIVIST
OF THE SECOND POLISH REPUBLIC**

Pisać o Józefie Stemlerze jest zadaniem trudnym i zarazem odpowiedzialnym, bowiem był on nie tylko osobistością znaną w całej II Rzeczypospolitej z racji pełnienia funkcji dyrektora Polskiej Macierzy Szkolnej, ale również politykiem, człowiekiem związanym z obozem narodowym, więźniem Łubianki, a w Polsce Ludowej osobą niedocenioną, odsuniętą na margines życia, mimo licznych zasług na niwie upowszechniania oświaty.

Niestety po II wojnie światowej o Józefie Stemlerze nie pisano z przyczyn politycznych. Nieznane są zatem szerzej jego poglądy na rolę oświaty pozaszkolnej, która w II Rzeczypospolitej była kwestią ważną i podejmowaną przez środowiska pedagogów. Nie zajęto się również jego dokonaniem w zakresie upowszechniania czytelnictwa i stworzenia teoretycznych podstaw bibliotekarstwa w odniesieniu do ludzi dorosłych.

Informacje, głównie rodzinne, zawiera książka jego brata, Franciszka Stemlera, zatytułowana *Ludzie Doliny*. Jedyna nota biograficzna umieszczona została w przedwojennym wydaniu polskiego *Why is why*, czyli: *Czy wiesz, kto to jest?* wydanego w 1938 roku, ale tam również nie zajęto się dokonaniem oświatowymi dyrektora jednej z największych przedwojennych instytucji Polskiej Macierzy Szkolnej. Informacje o nim znajdują się we wspomnieniach,

między innymi Władysława Bartoszewskiego oraz w publikacji H. Markiewiczowej pt. *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*. Stąd zaistniała potrzeba zaprezentowania sylwetki tego przedwojennego działacza oświatowego pod kątem jego poglądów na edukację dorosłych, upowszechnianie wiedzy, popularyzację czytelnictwa czy też sposobów zwalczania analfabetyzmu.

Urodzony 17 października 1886 roku w podkarpackiej Dolinie¹, pochodził z wielodzietnej rodziny. Rodzice Józefa Stemlera – Henryk i Karolina z domu Hołyniec – byli ludźmi pracowitymi. Matka zajmowała się domem i licznym potomstwem. Ojciec zapewniał rodzinie egzystencję, mając się różnych zajęć. Początkowo prowadził zakład kołodziejski, dzierżawił pole; w martwym dla kołodzieja sezonie pracował w charakterze masarza, wreszcie po latach pełnił funkcję kierownika sklepu kółka rolniczego. Matka utrzymywała kontakty ze swoją chrzestną Fryderyką Weissową, która miała duży wpływ na ukształtowanie jej osobowości. Jej znajomości i obracanie się w kręgach inteligencji lwowskiej wpłynęły na poczucie patriotyzmu matki Józefa, która postawę taką zaszczepiła w swoich dzieciach, uzupełniając ją głęboką religijnością.

Dolina, będąc w zaborze austriackim, przechodziła różne koleje losu, jednak szczególnie atmosfera tego miasteczka i nieliczna inteligencja nadawały ton pracy społeczno-oświatowej. Działy tam takie organizacje, jak: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, kółko rolnicze, Kasa Reiffeisena. Obchodzono uroczystości kolejnych rocznic Konstytucji 3 Maja, urodzin Adama Mickiewicza, 500-lecia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Pokłady soli dawały pracę mieszkańcom Doliny. Wybudowano biurowiec, mieszkania dla pracowników i wodociąg². Środowisko Doliny i dom rodzinny miały niewątpliwie wpływ na postawy społeczne i wybory światopoglądowe dzieci państwa Stemlerów.

W 1895 roku Józef Stemler rozpoczął naukę w pierwszej klasie szkoły ludowej. Był uczniem zdolnym i pilnym³, toteż po jej ukończeniu wstąpił do seminarium nauczycielskiego we Lwowie⁴. Od tego czasu datuje się jego związek z ruchem narodowym, bowiem wtedy to wstąpił do tajnej organizacji niepodległościowej – Związku Młodzieży Polskiej ZET. Uczestnictwo w pracach organizacji

¹ Brat Józefa, Franciszek Stemler, w swojej publikacji *Ludzi Doliny* podaje, że najprawdopodobniej miejscowość tę odkryli w II połowie X wieku pasterze rusczy. Bogactwem Doliny okazało się warzenie soli z odkrytych źródeł solnych. W latach 80. XIX wieku istniały w powiecie dolińskim trzydzieści cztery szkoły publiczne: dwie czteroklasowe, trzy dwuklasowe, resztę stanowiły jednoklasowe. W samej Dolinie istniała jedna trzyklasowa placówka. Zob. F. Stemler, *Ludzie Doliny*, s. 9, 10.

² Tamże, s. 26.

³ Tamże, s. 22-23.

⁴ Tamże, s. 28.

ostatecznie ukształtowało jego poglądy i postawę społeczno-polityczną⁵. W roku 1908, po zdaniu egzaminu kwalifikacyjnego na nauczyciela szkół ludowych, podjął pracę zawodową. W latach 1910-1911 Stemler był słuchaczem wyższego kursu nauki stosowanej. W programie nauczania były takie przedmioty, jak: malarstwo, rysunek, snycerstwo, geometria wykreślna i historia sztuki⁶.

W czasie pierwszej wojny światowej Dolina znajdowała się raz w rękach Austriaków, raz Rosjan. Podczas działań wojennych Józef Stemler przebywał początkowo w Równem, a następnie został zesłany na wschód, by po kilku miesiącach pobytu znaleźć się w Kijowie. Tam tworzył tajne polskie szkolnictwo, a następnie zaangażował się w prace Polskiej Macierzy Szkolnej, kierowanej przez Józefata Andrzejewskiego⁷, po czym – już w Warszawie – zatrudniony został w Zarządzie Cywilnym Wołynia i Frontu Podolskiego w charakterze naczelnika wydziału szkół powszechnych i seminariów nauczycielskich. W 1920 roku Stemler rozpoczął studia w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie, które ukończył w roku 1925⁸. W lutym tego roku powołany został na stanowisko dyrektora Polskiej Macierzy Szkolnej, które piastował aż do wybuchu II wojny światowej. W czerwcu 1920 roku zawarł związek małżeński z Wiktoria Krynicką⁹. W 1926 roku został członkiem Obozu Wielkiej Polski utworzonego przez Romana Dmowskiego¹⁰.

Józef Stemler był działaczem społecznym i oświatowym, znanym w czasach II Rzeczypospolitej. Jego nazwisko często pojawiało się na łamach prasy, bowiem kwestie oświatowe, jako dyrektora jednej z najstarszych i największych instytucji oświatowych, były mu bliskie z racji zainteresowań zawodowych i żyłki społecznikowskiej.

Długo oczekiwana niepodległość Polski urzeczywistniona została w 1918 roku, kiedy to wynik I wojny światowej zmusił wielkich tego świata do zaakceptowania i uznania prawa Polaków do samostanowienia. Ponadstuletni okres zaborów musiał odcisnąć swoje piętno na edukacji społeczeństwa. Wielonarodowa Rzeczpospolita musiała uporać się z wieloma problemami gospodarczymi, odbudować ze zgliszcz nie tylko swoją gospodarkę, rabowaną przez ponad 123 lata, ale również tożsamość narodową społeczeństwa, co oznaczało pracę oświatową zakrojoną na lata. Tym bardziej, że na mocy

⁵ Tamże, s. 29.

⁶ Tamże, s. 33.

⁷ Tamże, s. 52-53.

⁸ Tamże, s. 64.

⁹ Tamże s. 53.

¹⁰ J.J. Terej, *Idee, mity, realia – szkice do dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa 1971, s. 56.

traktatu ryskiego w granicach kraju znalazły się tzw. Kresy Wschodnie, czyli obszary Wołynia, Polesia i Podola zamieszkiwane przez ludność białoruską i ukraińską oraz Polaków znajdujących się tam w zdecydowanej mniejszości. Jednak polityka integracji, a z czasem asymilacji, zapoczątkowana i prowadzona przez władze systematycznie przez całe dwudziestolecie międzywojenne, miała na celu zjednoczenie społeczeństwa wokół idei silnego państwa. Oświata była dla wszystkich ekip politycznych II RP pasem transmisyjnym idei – najpierw narodowej, a następnie państwowej.

Józef Stemler, jako zwolennik opcji narodowej, starał się, aby prowadzona przez niego instytucja, hołdująca zasadzie wychowania w duchu chrześcijańskim i narodowym, realizowała i podejmowała najpilniejsze zadania oświatowe, które w efekcie miały być zaakceptowane jako wartości uniwersalne zarówno dla mniejszości narodowych, jak i dla Polaków. Stąd kierowane przez niego towarzystwo oświatowe Polska Macierz Szkolna swoją główną działalność w latach 1920 – 1939 przeniosła do województw wschodnich, tam gdzie potrzeby edukacyjne nie były zaspakajane i gdzie kwestia integracji z resztą społeczeństwa polskiego była najbardziej paląca. Tam też Polska Macierz Szkolna utworzyła sieć nisko zorganizowanych szkół powszechnych, uzupełniając tym samym nieliczne istniejące na tych terenach placówki państwowe.

Szczególnym problemem, z którym borykało się ponad 6 milionów obywateli II RP, był analfabetyzm. Ponad sto lat zaborów spowodowało olbrzymie straty w mentalnej i intelektualnej sferze Polaków.

J. Stemler doskonale rozumiał, że wraz z nadejściem niepodległości trzeba dołożyć wszelkich starań, aby odbudować więzi społeczne, pobudzić wykształconą część społeczeństwa na rzecz pracy niejako „u podstaw”, której efektem byłoby znaczne zmniejszenie analfabetyzmu oraz ścisła integracja z odrodzoną ojczyzną. Pisał: „W szczęśliwym okresie odzyskania własnej państwowości, suwerenności polskiego narodu, w tym ciężkim okresie pracy nad stawianiem podwalin pod potężny gmach wolnej Polski – przeżywamy my, współcześni, wielką tragedię: mamy Państwo, oparte na Konstytucji najdemokratyczniejszej może z Konstytucji wszystkich państw świata, a nie mamy obywateli przygotowanych do życia w takim państwie. Państwo nasze, wskutek długiej niewoli narodu, posiada za mały odsetek obywateli umiających orientować się w zagadnieniach demokratycznego, społecznego życia, posiada natomiast przeważnie «mieszkańców» nieuświadomionych i biernych w stosunku do własnego Państwa, często obojętnych, aż 50%, a więc połowę ogólnej liczby ludności, a analfabetów w dosłownym znaczeniu”¹¹.

¹¹ J. Stemler, *Instrukcje*, Warszawa 1925, s. 41.

Rozumiał, że władze państwowe, wprowadzając w 1919 roku obowiązek szkolny, podjęły wysiłek zapewnienia dzieciom w wieku od 7. do 14. roku życia edukacji na poziomie szkoły powszechnej, borykając się z kłopotami natury finansowej i personalnej, stąd też zaistniała konieczność pomocy wszelkich społecznych instytucji oświatowych w realizowaniu postanowień wynikających z dekretu *O obowiązku szkolnym*. Jednakże, zdaniem dyrektora PMS, starsze pokolenie, nie czekając na przygotowanie dzieci uczęszczających do szkoły do ról w życiu dorosłym, powinno współdziałać z władzami państwowymi w „szerzeniu wiedzy, kształceniu charakteru, wychowywaniu instynktów państwowych i odpowiedzialności za własne państwo”¹². Zatem, mimo opowiedzenia się za określoną ideologią, Stemler widział konieczność wsparcia wysiłków państwa w tym zakresie, niezależnie od orientacji politycznej ekipy rządzącej. Będąc zwolennikiem rozsądnych kompromisów, apelował: „Oświata jest tym terenem pracy publicznej, na którym milknąć winny spory partyjne, gdzie nie powinno być rozłamów, a może istnieje jedność, gdzie naród niezależnie od chwili buduje stale swoją przyszłość dla siebie”¹³. Wychowanie i oświata miała być zbiorową pracą całego narodu, wymagającą twórczych wysiłków całego społeczeństwa.

Józef Stemler był autorem licznych publikacji dotyczących nauczania analfabetów, bibliotekoznawstwa, podręczników, a także kilkudziesięciu broszur służących do omawiania podczas spotkań organizowanych przez Macierz dla jej członków i sympatyków, takich jak: *Jak ludzie żyją na świecie*, *O wodach morskich i dziwach*, *Jak ludzie podróżują po świecie*, *Jak Polacy zdobywali niepodległość*, *Jak rolnicy gospodarują na świecie*. Broszury te miały być komentarzem do wykładów świetlnych prowadzonych przez Centralę Prelegentów PMS. Sam pomysł łączenia słowa z obrazem był niewątpliwie atrakcyjny, zwłaszcza dla społeczeństwa zaniedbanych Kresów Wschodnich. Ukazywał on bowiem dorobek cywilizacyjny państw rozwiniętych gospodarczo i politycznie, unaoczniał mieszkańcom województw wschodnich możliwość podniesienia standardu życia poprzez zdobywanie wiedzy i usilną, systematyczną pracę.

Innego rodzaju publikacje J. Stemlera stanowiły podręczniki do nauki dla analfabetów. Służyć temu miał przede wszystkim *Ścienny elementarz dla nauki starszych z ilustracjami Wandy Romejkówny oraz Konstytucja Rzeczypospolitej w opracowaniu dla samouków*¹⁴.

¹² Tamże, s. 4.

¹³ Tamże, s. 1.

¹⁴ Wydane w Warszawie (brak roku wydania).

Te dwie pozycje nierozdzielnie ze sobą związane miały nie tylko nauczyć osobę niepiśmienną czytania i pisania, ale również zaznajomić ją z podstawowymi prawami i obowiązkami obywatelskimi. Obydwa podręczniki używane były w edukacji metodą „czwórek oświatowych”¹⁵ stosowaną przez Macierz w nauczaniu analfabetów. Zadaniem nauczającego była pomoc w przyswajaniu osobom niepiśmiennym techniki czytania i pisania, zaznajomienie ich z życiorysami wybitnych Polaków oraz zasadami konstytucji obowiązującej w kraju. Innym celem była aktywizacja wykształconych sfer społeczeństwa polskiego w kierunku służby publicznej na rzecz niepiśmiennych i tym samym przyczynienia się do systematycznego ograniczenia zjawiska analfabetyzmu. Efektem takiego sposobu nauczania miała być umiejętność podpisania się, wraz z datą i miejscowością, wiedza o zasługach wybitnych Polaków, wiedza o konstytucji. Z dzisiejszego punktu widzenia można zastanawiać się nad sensem takiej metody nauczania, jednak dla dorosłego społeczeństwa Kresów „czwórki oświatowe” były niewątpliwie elementem umożliwiającym zetknięcie się ze słowem pisanym i w konsekwencji rozbudzającym zainteresowania. Ta metoda miała również walor aktywizujący, zwłaszcza brać studentką, a szybkie rezultaty takiej nauki były nie do odrzucenia, natomiast wątpliwości dotyczyły trwałości tej mocno skróconej wersji nauczania.

Pisząc o tej części oświaty pozaszkolnej, zwłaszcza o kwestii zwalczania analfabetyzmu, Stemler słusznie zauważał różnicę między nauczaniem dziecka i osoby dorosłej, przestrzegając nauczających przed jednakowym ich traktowaniem. Podkreślał, że nauczanie człowieka dorosłego stanowi większą trudność aniżeli nauczanie dziecka, tym bardziej, że literatura metodyczna skierowana jest ku młodocianym, a dla dorosłych jeszcze znajduje się w powijkach¹⁶. „Nauczanie dorosłych jest u nas w stadium początkowym – nie ma więc odpowiednich ustalonych metod, nie ma fachowo przygotowanych nauczycieli, przeto ci, którzy zajmują się nauczaniem dorosłych, bacznie winni uczniów swoich obserwować, a zasobem doświadczenia swojego dzielić się przez odpowiednie artykuły, referaty, sprawozdania”¹⁷.

Kontynuacją procesu likwidacji zjawiska analfabetyzmu było utrwalenie nabytych umiejętności poprzez czytelnictwo, które miało zapobiegać ich

¹⁵ Nauka w czwórkach oświatowych polegała na tym, iż umiejący czytać obywatel, niekoniernie pedagog, dobierał trzech analfabetów, których nauczał. Ta metoda miała okazać się bardziej skuteczną aniżeli poprzednie, przy czym jej celem było wydźwignięcie analfabetów na wyższy poziom rozwoju umysłowego. Zob. J. Stemler, *Czwórki oświatowe jako społeczny sposób zwalczania analfabetyzmu*, Warszawa 1922, s. 6-7.

¹⁶ J. Stemler, *O potrzebie oświaty pozaszkolnej*, Warszawa 1927 s. 40.

¹⁷ Tamże, s. 44.

utracie. W tym celu Macierz „oplotła” tereny województw wschodnich siecią bibliotek, a J. Stemler wydał broszurę zatytułowaną: *O stosunku bibliotekarza do czytelników w bibliotekach oświatowych*¹⁸, która była rozwinięciem wygłoszonego przez niego referatu podczas Zjazdu Bibliotekarzy Polskich w Poznaniu 1929 roku. Zarówno w broszurze, jak i w referacie starał się pokazać, jak powinny układać się relacje między pracownikiem biblioteki oświatowej a czytelnikiem. Bibliotekarz miał być przewodnikiem po literaturze. Stemler wyróżnił etapy czynności bibliotekarza. Pierwszy polegał na pozyskaniu czytelnika. Zależało to od inicjatywy i pomysłowości prowadzącego punkt biblioteczny. Odpowiedni wystrój placówki, ekspozycja ciekawych książek, afisze, zebrania informacyjne – o to wszystko miał w pierwszej fazie zadbać bibliotekarz, aby pozyskać potencjalnego czytelnika. Kolejnym etapem było poznanie czytelnika, jego poziomu intelektualnego, zainteresowań i zdolności, co wymagało od pracownika uzdolnień psychologicznych i pedagogicznych, taktu, cierpliwości. Etap trzeci polegał na przygotowaniu czytelnika do samokształcenia, właściwego wyboru lektur, wyrobieniu nawyku czytania. Wymagało to od bibliotekarza znajomości najnowszych pozycji wydawniczych, udostępniania czytelnikowi recenzji wybranych książek, nauczanie korzystania z dobrze skonstruowanych katalogów. Zainteresowania czytelnicze miały być pogłębiane poprzez prenumeratę stosownych czasopism i zakup przydatnych czytelnikom pozycji książkowych¹⁹.

Józef Stemler sytuował się zdecydowanie w gronie niestrudzonych działaczy oświatowych II RP aniżeli polityków, mimo swoich ścisłych związków z ruchem narodowym. Był społecznikiem „z krwi i kości”. Z doktryny narodowej przejął wszystkie te elementy, które służyły dobru społeczeństwa i odrodzonej ojczyzny, budowały postawy patriotyczne, bez względu na narodowość. Jego zasługi na polu oświaty nie podlegają żadnej dyskusji. Syn prostych rodziców wyrósł w Polsce międzywojennej na osobę budzącą sumienia wykształconych warstw społecznych, aktywizował je, prowadził zdecydowanie Polską Macierz Szkolną w kierunku jak najszerzego upowszechniania oświaty wśród tych, którzy do tej pory nie mieli szans na edukację. Za tę działalność, dostrzeżoną również przez władze sanacyjne, został odznaczony orderem Polonia Restituta. Był członkiem wielu stowarzyszeń i organizacji. W czasie II wojny światowej był więźniem Oświęcimia²⁰. Pracownik podzie-

¹⁸ J. Stemler, *O stosunku bibliotekarza do czytelników w bibliotekach oświatowych*, Warszawa 1929.

¹⁹ Tamże.

²⁰ W. Bartoszewski, *Życie trudne, lecz nie nudne ze wspomnień Polaka XX wieku*, Kraków 2015, s. 81-82.

nia, kierownik Wydziału Wydawnictw Książek w Departamencie Informacji Delegatury Rządu w Warszawie, został uwięziony przez władze sowieckie i sądzony w „procesie szesnastu” w Moskwie²¹. Po powrocie i zwolnieniu z więzienia pracował w otwockim Cechu Rzemiosł Różnych. Zmarł 9 września 1966 roku w Warszawie. Władysław Bartoszewski w swoich wspomnieniach napisał: „miałem szczęście spotkać na mojej drodze życia takich ludzi jak Stemlerowie”²².

Streszczenie: Józef Stemler, urodzony w 1886 roku w Dolinie, był znanym działaczem oświatowym w czasach II RP. Piastował od 1920 roku funkcję dyrektora Biura Polskiej Macierzy Szkolnej – towarzystwa oświatowego założonego w 1905 roku i funkcjonującego z powodzeniem przez całe dwudziestolecie międzywojenne. Problemy oświatowe, z którymi przyszło się zmierzyć nowo odrodzonemu państwu polskiemu, skłoniły Macierz, a wraz z nią J. Stemlera do zajęcia się edukacją dzieci i dorosłych w najbardziej zacofanej części II RP – na Kresach Wschodnich. J. Stemler zajął się szczególnie likwidacją analfabetyzmu książkowego i zakładaniem sieci szkół powszechnych, której to sieci państwo polskie nie było w stanie, ze względów finansowych, zapewnić na tamtych terenach. Dyrektorowi Macierzy szczególnie bliskie było upowszechnianie czytelnictwa i tworzenie różnego rodzaju bibliotek stałych i wędrownych. Sam był autorem elementarzy dla dorosłych i publikacji z dziedziny bibliotekoznawstwa. Więźni Oświęcimia, po wojnie aresztowany i sądzony w „procesie szesnastu” w Moskwie, po powrocie do Polski pracował w otwockim Cechu Rzemiosł Różnych. Zmarł we wrześniu 1966 roku. Władysław Bartoszewski w swoich wspomnieniach napisał: „Miałem szczęście spotkać na mojej drodze życia takich ludzi jak Stemlerowie”.

Słowa kluczowe: oświata w II RP, Kresy Wschodnie, analfabetyzm, szkolnictwo powszechne, czytelnictwo

Abstract: Józef Stemler, born in 1886 in Dolina, was a well-known educational activist in the times of the Second Polish Republic. Since 1920 he held the directorship of the Polish Educational Society which was established in 1905 and had been functioning successfully during the 20-year interwar period. Educational problems faced by the newly reborn Polish state prompted the Polish Educational Society, together with Józef Stemler, to tackle the education of children and adults in the most backward parts of the Eastern Borderlands of the Second Republic.

²¹ *Sprawozdanie sądowe w sprawie organizacji kierowników i uczestników polskiego podziemia w zapleczu Armii Czerwonej na terytorium Polski, Litwy, obwodów zachodnich Białorusi i Ukrainy rozpatrzone przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR*, Moskwa 1945.

²² W. Baroszewski, *Pod prąd – moje środowisko niepokorne 1945-55. Wspomnienia dziennikarza i więźnia*, Warszawa 2011, s. 31. Bartoszewski wspomina również o bracie Józefie, Franciszku Stemlerze, działaczu Macierzy, twórcy Akademickiego Koła PMS.

J. Stemler dealt in particular with the eradication of illiteracy and setting up a network of primary schools which the Polish state was not able to provide in those areas due to the financial constraints. Of great importance to the Director of the Polish Educational Society was the propagation of readership and creation of various types of libraries, such as permanent or mobile ones. Stemler himself was an author of ABC-books for adults and also of publications in the field of librarianship. A prisoner of the German concentration camp in Auschwitz, Stemler was arrested after the war and tried in Moscow in “the process of sixteen”. On return to Poland he worked in the Otwock Various Crafts. He died in September 1966. Władysław Bartoszewski wrote in his memoirs: “On my road of life I was fortunate to meet people like Stemlers”.

Keywords: Education System on the Second Republic of Poland, Eastern borderlines, illiteracy, Public school system, readership

Bibliografia

- Baroszewski W., *Pod prąd – moje środowisko niepokorne 1945-55. Wspomnienia dziennikarza i więźnia*, Warszawa 2011.
- Bartoszewski W., *Życie trudne, lecz nie nudne ze wspomnień Polaka XX wieku*, Kraków 2015, s. 81-82.
- Sprawozdanie sądowe w sprawie organizacji kierowników i uczestników polskiego podziemia w zapleczu Armii Czerwonej na terytorium Polski, Litwy, obwodów zachodnich Białorusi i Ukrainy rozpatrzone przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR*, Moskwa 1945.
- Stemler F., *Ludzie Doliny*, Warszawa 1991.
- Stemler J., *Czwórki oświatowe jako społeczny sposób zwalczania analfabetyzmu*, Warszawa 1922, s. 6-7.
- Stemler J., *Instrukcje*, Warszawa 1925.
- Stemler J., *O potrzebie oświaty pozaszkolnej*, Warszawa 1927.
- Stemler J., *O stosunku bibliotekarza do czytelników w bibliotekach oświatowych*, Warszawa 1929.
- Terej J.J., *Idee, mity, realia – szkice do dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa 1971.